

Robert Erikson, John H. Goldthorpe

The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies

Oxford, Clarendon Press 1992, 429 s.

Není snadné recenzovat knihu, o které se již několik let před jejím vydáním v příslušných kuloárech tvrdilo, že nejspíš sehraje ve výzkumu sociální stratifikace a mobility podobnou roli, jakou před čtvrt stoletím sehrála kniha Blaua a Duncana "The American Occupational Structure". Rozdíl tady ale podle mého názoru je. Řekl bych, bude-li mi prominut trochu nevhodný příměr, že Blau a Duncan společně přivedli na svět dítě mírně nedonošené, které se ale mělo velmi k světu a kladlo otázky, na které se ještě dalších dvacet let snažil odpovědět každý, kdo to s výzkumem sociální stratifikace myslel jen trochu vážně. Knihu Eriksona a Goldthorpa bych spíše přirovnal k dítěti mírně přenošenému, které je téměř dokonalé a rozhodně neobyčejně moudré, avšak otázky, které klade a na které si většinou i odpovídá, už provokují jen relativně úzký kruh nejbližších a zasvěcených. Jedno je však jisté, "The Constant Flux" je práce, která bude dlouho čekat na vážného konkurenta, a to jak pokud jde o systematicklost kladení otázek a postupy, s jejichž pomocí se hledají odpovědi, tak pokud jde o spojení mezi teorií, hypotézami a matematicko-statistickým aparátem.

Důvodů, proč studovat sociální mobilitu, není málo, od historicko-deskriptivních, přes vysloveně metodologické, až po důvody sociálně-politické. Pro Eriksona a Goldthorpa (dále jen E & G) je však studium mobility důležité v první řadě z důvodů sociálně-politických, čímž podle mého názoru zaujali pozici, která není v obci "stratifikátorů" nejběžnější. E & G jsou přesvědčeni, že mobilita jako vyjádření stupně "permanence", s jakou jsou jedinci vázání k určitým pozicím, resp. volnosti, s jakou se mohou v tomto sociálním prostoru pohybovat, má zásadní vliv na formování sociálních entit (identities) a na krystalizaci zájmů. Z tohoto hlediska je důležité vědět, kde a s jakou ostroostí jsou v tomto sociálním prostoru vedeny kulturní, sociální, politické a ekonomické hranice. Stejně důležité je to, že povaha a rozsah mobility jsou faktory, které ovlivňují percepce a hodnocení sociálního systému, a to zejména pokud jde o legitimitu nerovností (jak nerovností příležitostí, tak nerovností podmínek). Proto rozsah mobility a charakter mobilitních vzorců je možné chápat jako faktory působící na to, jak členové společnosti definují sami sebe, i na to, jaké cíle sledují a jaké hodnoty sdílejí nebo naopak odmítají. Řekl bych, že mnohým našim sociologům, kteří se z konjunkturalistických důvodů přes noc stali "odborníky" na politickou sociologii,

by neškodilo trochu tohoto skutečně sociologického pohledu na zázemí hodnotových a politických orientací, jehož užitečnost je o to větší, že máme možnost studovat sociální systém, který prochází dramatickou změnou, jejímž atributem nepochybně je i vysoká mobilita.

E & G se ve své práci orientují převážně na analýzu rozsahu mobility (mobility rates) a jejích hlavních vzorců (mobility patterns) v industriálních společnostech. Zvláštní důraz přitom kladou na historické změny v rozsahu mobility, na rozdíly v mobilitních vzorcích mezi zeměmi a na otázku, zda jsou tyto vzorce v čase proměnlivé, nebo naopak stabilní.

Autoři tradičně začínají rozбором hlavních teorií, ze kterých lze pro analýzu vývoje mobility a pro komparaci mobilitních vzorců odvodit relevantní hypotézy, jejichž testováním by bylo možné příslušnou teorii přijmout, zamítnout nebo případně modifikovat. Za méně tradiční lze považovat to, že již na samotném začátku přehledu alternativních teorií se autoři otevřeně přiznávají k tomu, že jejich analýza a tím vlastně i celá kniha bude polemikou s dosud nejrozvinutější a nejvlivnější teorií, které sami dávají jméno "liberální teorie industrialismu" (LTI). V této části práce E & G v zásadě proti sobě staví dvě skupiny teorií:

- a) teorie, ze kterých lze odvodit hypotézy jak o vývojových trendech v mobilitě, tak o rozdílech mezi zeměmi;
- b) teorie, které principiálně existenci vývojových trendů nepřipouštějí a konsekventně se staví i na stanovisko, že mezi zeměmi budou v mobilitních vzorcích pouze zanedbatelné rozdíly.

E & G sami přiznávají, že "liberální teorie industrialismu" - dominantní reprezentant první skupiny teorií - je jejich vlastním konstruktem, s jehož pomocí syntetizují názory celé řady sociálních vědců. Tyto názory, populární převážně v USA v šedesátých až osmdesátých letech, se podle E & G scházejí ve dvou hlavních bodech: a) v explicitní podpoře liberalismu; b) v přesvědčení, že liberální demokracie je politickou formou nejvíce kompatibilní s vitální industriální ekonomikou. V souladu se základním předpokladem, že pro přechod od předindustriální k industriální společnosti je charakteristický ireverzibilní pohyb k technické a ekonomické racionalitě, stoupenci LTI tvrdí, že industrialismus vtiskuje sociálnímu kontextu, v němž se odehrává, určitou vnitřní logiku, posilující ty rysy sociálního a politického systému, které jsou s industrialismem funkcionálně konzistentní, a naopak potlačující ty jeho rysy, které jsou s industrialismem v konfliktu. Tímto způsobem se moderní průmyslové společnosti dostávají na konvergentní vývojové trajektorie. Pokud jde o mobilitu, E & G nacházejí tři hlavní propozice kompatibilní s uvedenou koncepcí vývoje:

- a) v průmyslových společnostech, ve srovnání s předindustriálními společnostmi, nacházíme vyšší sociální mobilitu, a to zejména směrem nahoru (vzestupná mobilita);
- b) shledáváme zde mnohem rovnější příležitosti než v předindustriální éře (to znamená, že jedinci různého sociálního původu soutěží o vyšší sociální pozice za mnohem rovnějších podmínek);

c) jak mobilita, tak dosažený stupeň rovnosti příležitostí mají v moderních industriálních společnostech vzestupnou tendenci.

Vysvětlení pro tyto procesy E & G čerpají u těch autorů zabývajících se sociální stratifikací, kteří podle jejich názoru nejlépe reprezentují liberálně industriální teorii: jmenovitě u Blaua a Duncana (The American Occupational Structure - 1967) a u Treimana (Industrialization and Social Stratification - 1970). V těchto pracích E & G nacházejí tři hlavní typy argumentů:

1. Argumenty "strukturní": Vysoká a převážně vzestupná mobilita má zdroj v masivních přesunech ekonomicky aktivní populace nejprve ze zemědělství do průmyslové výroby, posléze z průmyslové výroby do služeb. Dále dochází k trvalému úbytku nekvalifikované pracovní síly a naopak k růstu podílu odborníků. V neposlední řadě rychle roste počet pozic, které jsou svou povahou buď administrativního, nebo "manažerského" typu. "Industrialismus" tedy přináší velký nárůst "středních tříd" a zvyšuje šance úspěchu pro všechny.
2. Argumenty "procesuální": Industrialismus proměňuje i charakter procesu, kterým jsou jedinci alokováni do různých pozic v profesním či zaměstnaněckém systému. Pokud jde o hlavní kritéria selekce, všeobecná racionalizace a důraz na efektivitu vyžadují přechod od askriptivních hledisek k výkonovým kritériím (achievement). V souvislosti s expanzí vzdělání se školský systém podstatně více otevírá, ale současně se zpevňují "meritokratická" kritéria selekce a postupu školským systémem.
3. Argumenty "složené": Předešlé dva procesy se navzájem "skládají" či překrývají, což se projevuje v tom, že důraz na výkon (achievement) jako základ sociální selekce je silnější v sektorech, které expandují, zatímco askriptivní tendence budou přetrvávat v sektorech, které se již nerozvíjejí a upadají.

Z uvedených argumentů je možné odvodit hypotézy o mobilitě, které přímo plynou z LTI: a) proces industrializace a zpevňování principů liberální demokracie vede k trvalému růstu mobility; b) rozdíly mezi zeměmi v mobilitě a jejich vzorcích mohou existovat, ale v podstatě je lze vysvětlit různým stupněm industrializace.

Součástí LTI je teze, že vývoj mobility a proměny jejích vzorců zpětně působí na vývoj politického systému. Mobilita je v tomto teoretickém kontextu považována za prvek stabilizující liberálně demokratické systémy, a to ze dvou důvodů: a) mobilitní vzorce (resp. procesy způsobující mobilitu) pomáhají legitimovat existující třídní a statusové nerovnosti (nerovnosti jsou považovány za spravedlivé, neboť jsou výsledkem otevřené soutěže, ve které platí meritokratická kritéria úspěchu); b) vysoká mobilita chrání liberální demokracie před kolektivním jednáním třídního typu, neboť vzestupná mobilita z dělnické třídy oslabuje třídní identifikaci a způsobuje, že individuální úsilí a snaha o změnu své vlastní pozice jsou chápány jako účinnější strategie než kolektivní "třídní" čin.

V tomto bodě autoři neodolali ukázat neschopnost marxistů ubránit se proti frontálnímu útoku ze strany LTI, která - jak snad ani není třeba zdůrazňovat - míří přímo na samotné jádro marxismu, tj. na tezi o objektivní nevyhnutelnosti sociální revoluce řešící narůstající konflikt mezi výrobními silami a výrobními vztahy.

Marxistickou odpověď na LTI autoři charakterizují jako "slabou" a pro zbytek svých teoretických úvah ji zcela pouští ze zřetele.

Teoretickým proudem, s nímž se však E & G museli vyrovnat, jsou teorie, které sice nesdílejí liberálně-industriální tezi o tom, že rozdíly v mobilitě a mobilitních vzorcích jsou způsobeny různými stupni industrializace, nicméně rozdíly mezi zeměmi připouštějí a nabízejí dva vysvětlující faktory: kulturu a politiku. E & G věnují teoriím spadajícím do tohoto okruhu relativně hodně místa, neboť - jak se ukáže později - připravují si tak půdu pro interpretaci výsledků svých analýz a pro svůj hlavní závěr. Pokud jde o "kulturní koncepcí", autoři diskutují dva typy prací: jednak ty studie, které ukazují na existenci specifických kulturních kořenů větší propustnosti (USA - 'Americký sen') nebo sklonů k rovnostářství (Austrálie), jednak práce, které ukazují kulturní kořeny větší rigidity a "uzavřenosti" (Británie, Německo).

V diskusi k potenciálnímu vlivu politických faktorů na mobilitu a její vzorce E & G upozorňují na dva typy prací: práce, které poukazují na vývoj mobility v zemích státního socialismu a na práce ukazující možné efekty sociálně demokratických systémů na mobilitní režim. Pokud jde o bývalé socialistické země, nejvíce místa pochopitelně věnují Parkinovi a jeho dvěma tezím: a) že periodu 'socialistické rekonstrukce' (heroická perioda), která otřásla sociální strukturou a určitě způsobila specifické mobilitní dráhy, vystřídala perioda technologické a ekonomické racionality, která přiblížila mobilitní režimy těchto zemí většině průmyslových zemí; b) zatímco pro mobilitu v kapitalistických zemích je charakteristická "krátká mobilita" (mobilita mezi navzájem blízkými skupinami), pro země státního socialismu byla spíše typická "dlouhá mobilita". Na tomto místě (kde se přece jen cítíme více "doma") bychom očekávali, že E & G upozorní na to, že analýza mobility nemusí nutně být nejlepším důkazním řízením o vlivu politických faktorů na stratifikaci a že jde v první řadě o charakter procesů, které analyzovanou mobilitu "generují".

Pokud jde o specifičnost mobility v zemích se silnými sociálně demokratickými tradicemi či vládami, opět s odvoláním zejména na Parkina E & G ukazují, že existují teorie, které připouštějí, že sociálně demokratické intervence do alokačních procesů, jejichž cílem je zvětšovat rovnost příležitostí (tzv. 'meritokratická' verze socialismu), působí na otevírání mobilitních kanálů a tudíž i na celý mobilitní režim. Tyto intervence jsou patrně efektivní proto, že směřují v první řadě do školského systému a do vzdělanostní politiky vůbec. Několikrát je v této souvislosti zmiňován u nás tak populární "švédský model" socialismu.

Výše uvedené koncepce jsou podle autorů implicitně kritikou LTI, neboť ukazují na existenci významných faktorů působících na mobilitu, vůči kterým je LTI necitlivá. Podle E & G však toto není jediná fronta, na níž lze LTI úspěšně atakovat. Druhou frontu reprezentují teorie, které popírají existenci jakýchkoli trendů ve vývoji mobility a argumentují v neprospěch teze o rozdílech mobility mezi zeměmi.

Linie teorií a autorů popírajících evoluční hypotézy o vývoji mobility a systematických rozdílech mezi zeměmi je podle E & G vcelku jasná: začíná u

Sorokina (Social Mobility - 1927), pokračuje dvojicí Lipset a Zetterberg (A Theory of Social Mobility - 1956, Social Mobility in Industrial Societies - 1959) a končí u autorů tzv. FJH hypotézy: Featherman, Jones a Hauser (Assumption of Social Mobility Research in the US: The Case of Occupational Status - 1975). Tato partie pojednávající o uvedených třech koncepcích a hypotézách je klíčová pro pochopení myšlenkové i pojmové architektury celé práce a odvíjí se odtud i analytický design. Logika výkladu je zhruba následující:

1. Podle Sorokina nelze v případě mobility hovořit o žádném vývojovém trendu, pouze o fluktuaci či o určité oscilaci (trendless fluctuation). Na otázku, proč tomu tak je, Sorokin odpovídá, že každý stratifikační systém má vnitřní tendenci k určitému typu uzavřenosti pozic zaměstnaneckého systému (propensity to closure) opírající se o specifické mechanismy výběru. Tyto endogenní vlastnosti systému, svou povahou kladoucí bariéry mobility, jsou čas od času narušeny nějakou změnou, ať politickou (revoluce), ekonomickou či technologickou. Každý takový zvrat pochopitelně vyvolá vyšší mobilitu jako důsledek působení těchto exogenních faktorů. Za určitý čas se systém opět stabilizuje a znovu vytvoří své specifické mechanismy výběru, kladoucí mobilitě nový typ překážek.
2. Lipset a Zetterberg na rozdíl od Sorokina vyšli od empirické evidence pocházející z prvních rozsáhlých mobilitních šetření a došli k závěru, že industrializace v důsledku "strukturní" změny v dělbě práce přinesla podstatné zvýšení mobility, ale po překročení tohoto "prahového efektu" mobilita sice zůstává relativně vysoká, ale již téměř bez dalších změn, neboť začínají působit "motivační" faktory (úsilí dosáhnout vyšších pozic z jedné strany je blokováno usilím těch, kteří tyto pozice zaujímají a hodlají je udržet). Tyto "motivační" faktory jsou konstatní. Proto lze tvrdit, že mobilita je v západních zemích v podstatě stejná (Lipset-Zetterbergova hypotéza, LZ-hypotéza).
3. Výsledky mobilitních analýz uskutečňovaných v průběhu šedesátých a sedmdesátých let však naznačovaly, že LZ hypotéza je neudržitelná, neboť mobilitní vzorce různých zemí vykazovaly značnou varianci. Na počátku sedmdesátých let dochází v souvislosti s rozšířením logaritmicko-lineárních modelů k výraznému pokroku v metodologii mobilitní analýzy. Zjednodušeně řečeno, nové metody umožnily z polí mobilitních tabulek matematicky eliminovat vliv rozdílných marginálních struktur a studovat mobilitní vzorce jednotlivých zemí v takové podobě, jaké by byly v hypotetickém případě homogenity marginálních struktur.
4. V návaznosti na tento pokrok v analytických nástrojích byl v roce 1975 učiněn další krok. Autoři Featherman, Jones a Hauser navrhli rozlišovat mobilitní "genotyp" a mobilitní "fenotyp". Zatímco mobilitní fenotyp jsou vlastně pozorované mobilitní vzorce (pozorovaná mobilita), mobilitní genotyp (relativní šance) lze přirovnat k jakési skryté síle či mechanismům, které produkují konečný obraz pozorované mobility. Toto vzájemné rozlišení pozorované mobility od "mobilitního režimu" vedlo k formulování takzvané Featherman-Jones-Hauser hypotézy (FJH hypotéza). Tuto hypotézu lze reprodukovat takto: průmyslové země s tržní ekonomikou a s nukleárním typem rodiny mají v podstatě stejný mobilitní genotyp. Z této hypotézy konsekventně plynou dvě

tvrzení: mobilitní genotypy průmyslových zemí budou principiálně stejné a v čase stabilní. FJH hypotéza je tedy v přímém protikladu k tvrzením odvoditelným z LTI. FJH hypotéza se okamžitě stala výzvou pro desítky komparativních analýz. Po několika letech intenzivního testování FJH hypotézy na různých skupinách zemí, různými přístupy k jejich parametrizaci a hlavně s využitím různých třídních či profesních klasifikací nebylo dosaženo konsensu o tom, zda FJH hypotéza platí, nebo je třeba ji zamítnout.

5. Strategie, kterou zvolili Erikson s Goldthorpem, je na první pohled velmi efektivní a zcela podle pravidla "dvě mouchy jednou ranou": hlavním cílem je dokázat neplatnost LTI, což lze nejefektivněji provést přijetím FJH hypotézy. E & G, poučení výsledky dosavadních analýz, které nebyly zcela přesvědčivé, a vedeni svým přesvědčením, že mobilitní režim (genotyp) není úplně intaktní vůči vlivu politických faktorů, navrhuji provést komplexní test FJH hypotézy na dosud vůbec největším souboru zemí, na jejichž původních datových souborech bylo možné definovat vlastní klasifikace, a - pokud to bude nutné - navrhnout její modifikaci, která by reflektovala jejich přesvědčení, že politické jednání může podstatně a dlouhodobě ovlivnit sociální procesy, přesto, že svými kořeny spočívají v průmyslové dělbě práce a v nerovnostech z ní plynoucích. Tato strategie navíc podle E & G umožňuje testovat platnost FJH hypotézy pro země, které prošly etapou státního socialismu, a potvrdit nebo vyvrátit teze o dvou etapách vývoje v těchto zemích: revoluční etapě a etapě konvergence.

Tento ambiciózní plán bylo možné realizovat pouze díky rozsáhlému projektu, který umožnil soustředit původní data z mobilitních šetření a provést nutné transformace proměnných, definovat a testovat použité klasifikace atd. Projekt CASMIN (Comparative Analysis of Social Mobility in Industrial Nations), pod jehož záštitou E & G svůj plán realizovali, všechny tyto nutné předpoklady nabídl.

Nebývá zvykem, aby se recenze zabývaly technickými stránkami analýz. S ohledem na to, že způsob, jakým E & G postupovali, není běžný a pro většinu našich sociologů by mohl být inspirativní, považuji za nanejvýš užitečné ukázat alespoň vnitřní "logiku" jejich postupu.

Jedním z klíčových rozhodnutí, které E & G museli učinit a které skutečně vyvolalo hlavní spor ještě před tím, než kniha vůbec vyšla, bylo rozhodnutí o klasifikaci. Autoři v podstatě měli dvojí volbu: buď následovat spíše "americkou" stratifikační školu a aplikovat klasifikaci zdůrazňující sociální hierarchii (sociálně ekonomický status, prestiž atd.), nebo se opřít spíše o evropskou tradici a analýzu založit na třídní klasifikaci. Z řady důvodů, které - v předtuše, odkud přijde nejtvrdíší kritika - pečlivě rozebírají, nakonec podle očekávání dávají přednost evropské tradici a hlavně své vlastní klasifikaci, která si od roku 1979, kdy ji poprvé aplikovali, v mobilitní analýze vydobyla své místo. S klasifikací EGP (Erikson-Goldthrope-Portocarero) se naši sociologové měli možnost seznámit v řadě jiných studií a dokonce i v našich domácích pracích. Proto ji zde detailně nebudeme rozebírat. Stačí uvést, že z řady důvodů (většinou technických) byli autoři nuceni svoji původně mnohem detailnější klasifikaci (13 tříd) transformovat na poněkud hrubší. Aplikovaná varianta má 7 tříd: I + II - odborníci-profesionálové, vyšší technici, manažeři a velcí vlastníci; IVa + IVb - drobní vlastníci a řemeslníci

(maloburžoazie); IVc - farmáři, samostatní zemědělci; IIIa - vyšší rutinní nemanuální povolání (převážně v administrativě); V + VI - nižší technici, kvalifikovaní dělníci, mistři; IIIb + VIIa - nižší rutinní nemanuální profese (prodej a služby) a polokvalifikovaní či nekvalifikovaní dělníci mimo zemědělství; VIIb - námezdní dělníci v zemědělství. Partii zdůvodňující použitou třídní klasifikaci vřele doporučuji těm, kteří vyvíjejí vlastní varianty EGP klasifikace pro své analýzy, aniž by zvážili teoretický kontext, v němž tato klasifikace krystalizovala.

Data, se kterými E & G pracují, pocházejí z výzkumů provedených v sedmdesátých letech. Do archívu projektu CASMIN bylo předáno celkem 12 datových souborů. E & G ve svých analýzách pracují nejprve s omezeným souborem zemí, které považují za principiálně srovnatelné (Anglie, Francie, Německo, Švédsko, Severní Irsko, Irská republika, Skotsko, Polsko a Maďarsko), a teprve později hledají možnosti interpretace pro zbývající země (USA, Japonsko, Austrálie). Koho překvapuje fakt, že Maďarsko a Polsko se staly "členy" projektu CASMIN, zatímco Československo zůstalo mimo, ten již pravděpodobně zapomněl, kdo v té době (v polovině osmdesátých let) velel československé sociologii a kdo určoval, co pro ni bylo a nebylo vhodné.

Podstatou většiny použitých analytických technik je přísná distinkce vedená mezi absolutní a relativní mobilitou. Absolutní mobilita je vyjádřena počtem (podílem) osob v určitém poli mobilitní tabulky, zatímco relativní mobilita (E & G navrhuji používat termínu "fluidita") je vyjádřena kvantitami, které nejsou citlivé na jakékoli operace s marginálními četnostmi mobilitní tabulky. E & G volí pravděpodobně nejfrekventovanější kvantitu, tj. poměr nerovností (odds-ratio), jehož přímý výpočet z tabulky je triviální: $[(f_{11}/f_{12})/(f_{21}/f_{22})]$ a navíc má své zázemí v log-lineární analýze. Pokud jde o třídu log-lineárních modelů, E & G dávají přednost topologickým modelům, které do mobilitní analýzy uvedl Hauser. Jak se ještě zmíním, určitou ironií je, že to byl právě Hauser, kdo spolu s Houtem založil kritiku této práce mimo jiné na tom, že E & G nedali přednost "hierarchickým modelům" a "symetrii" a že zvolili topologické modely, které podle E & G lépe odpovídají povaze použité klasifikace, neboť jednotlivé třídy EGP nelze považovat za jednoznačně uspořadatelné podél jediné osy (jako například skupiny SES, prestiže atd.). Topologické modely navíc podle E & G umožňují testovat existenci určitých "regionů" tabulky, které se mohou lišit stupněm vnitřní "propustnosti" a vnější uzavřeností. Pro méně zkušeného čtenáře autoři provádějí jednoduchou rekapitulaci principu analýzy pomocí dvou schémat. Předně ukazují, že po léta běžně používané výkladové schéma celková mobilita *minus* strukturní mobilita *rovná se* čistá mobilita stojí na neudržitelných předpokladech. Ukazují, že alternativní schéma marginální distribuce *a současně* relativní mobilita *implikuje* absolutní mobilitu je teoreticky přijatelné a přitom jej lze analyticky zvládnout ne jedním, ale několika různými způsoby parametrizace modelů.

První analytická kapitola (Trends in Class Mobility) je věnována otázce, zda lze v mezigenerační mobilitě v průmyslových zemích identifikovat nějaké dlouhodobé tendence či trendy. V zájmu komplexnosti pohledu autoři postupují tak, že nejprve analyzují absolutní mobilitu (celkovou mobilitu a některé její hlavní komponenty) a vzápětí pomocí aparátu log-lineární analýzy testují přítomnost

změn v relativní mobilitě (ve fluiditě). Pokud jde o absolutní mobilitu, výsledky analýzy rozhodně nepotvrzují tezi o permanentním růstu mobility odvozenou z LTI, i když samozřejmě u některých komponent celkové mobility lze pozorovat určité vlny (například odliv ze zemědělských do manuálních profesí u zemí, kde industrializace začala s určitým zpožděním: Maďarsko, Polsko). Změna v relativní mobilitě (fluiditě) je testována konvenčním log-lineárním modelem. Do modelu vstupují pro každou zemi tři proměnné: *O* (origin - třída původu), *D* (destination - třída určení) a *C* (cohort - kohorta: čtyři desetileté kohorty), přičemž model, který se testuje (model konstantní sociální fluidity *CnSF*), má tvar [*OC DC OD*], tj. z modelu je vynechán interakční prvek *ODC* vyjadřující změnu asociace *OD* v čase. Tento model je aplikován na každou z devíti zemí. Výsledek analýzy je sice přesvědčivý až po standardizaci hodnot poměrů věrohodnosti G^2 na hodnotu odpovídající velikosti nejmenšího ze souborů $[(G^2 - df)/N] \times K + df$ ($K = 1746$, počet případů pro Irsko), nicméně platný závěr zní: model konstantní sociální fluidity nelze odmítnout pro žádnou ze zemí, ačkoli Německo se blíží prahové hodnotě (pohybuje se na samotné hranici signifikance 0,05). Na tomto závěru příliš nezměnily ani výsledky specifické parametrizace modelu, jejímž cílem bylo testovat signifikanci odchylek fluidity v jednotlivých kohortách od hypotetické konstantní fluidity (místo modelu [*OC DC OD*] se testuje model [*OC DC b_kX_{ij}*], kde *X_{ij}* reprezentuje obecnou úroveň asociace *OD* v dané zemi (to znamená její konstantní komponentu) a *b_k* naopak reprezentuje hodnotu této asociace specifickou právě pro danou kohortu. Ačkoli tato procedura ukázala některé zajímavé odchylky, odpověď na první otázku se principálně nemění: "výsledky analýzy nepochybně více podporují očekávání, která lze odvodit z FJH hypotézy, než ta očekávání, která plynou z liberální teorie" (s. 96). Jinými slovy: sociální fluiditu v analyzovaných devíti zemích v historickém čase zachytitelném čtyřmi desetiletými kohortami lze považovat za v podstatě stabilní.

Ve snaze nenechat jediný argument LTI nepokořen, autoři ještě testují model společné sociální fluidity (Common Social Fluidity, *CmSF*: [*ON DN OD*], kde *N* = země) pro jednotlivé kohorty a zjišťují, že stejně jako všechna předchozí tvrzení odvozená z LTI, i tvrzení o konvergenci mobilitních režimů industriálních zemí je neudržitelné (G^2 pro tento model pro jednotlivé kohorty vykazuje jen zanedbatelnou varianci). Nakonec provádějí simultánní test modelů *CnSF* a *CmSF* a velmi elegantně tak dokazují, že rozdíly v relativní mobilitě mezi kohortami jsou menší než rozdíly mezi zeměmi. Jakkoli tato pasáž je teprve přípravou na hlavní nápor analytických argumentů, musím konstatovat, že našemu čtenáři rozhodně může posloužit jako vzorový příklad velmi inteligentní aplikace log-lineárních modelů umožňující jedinou tabulkou nepřesahující půl stránky provést a dobře dokumentovat důkaz, který by u nás - proveden převažující formou ilustrace - zabral pomalu celou stať s rozsáhlými přílohami.

Klíčovými kapitolami celé práce jsou kapitola čtvrtá a pátá (Social Fluidity within Class Structures: Modelling the FJH Hypothesis, Social Fluidity within Class Structures: Commonality and Variation). Metodologický standard těchto kapitol vysoko převyšuje standard, na který jsme u nás zvyklí, proto se pokusím

logiku analýzy a její jednotlivé kroky prezentovat v poněkud zjednodušené formě a spíše heslovitě.

Všechny předchozí pokusy o testování FJH hypotézy, včetně pokusu autorů testovat model společné sociální fluidity (*CmSF*), ukazují, že základní problém, který je třeba vyřešit, je skutečný obsah FJH hypotézy. Jakmile totiž vyjasníme tuto otázku, jsme připraveni FJH hypotézu modelovat, což je podmínkou jejího testování. Konkrétně to znamená rozhodnout, zda přijmeme "striktní" výklad FJH hypotézy (mobilitní režimy průmyslových zemí s tržními ekonomikami a nukleárním typem rodiny jsou stejné), nebo jsme ochotni přistoupit na "měkčí" výklad (mobilitní režimy průmyslových zemí s tržními ekonomikami a nukleárním typem rodiny jsou v podstatě či principiálně stejné). Přijmeme-li striktní výklad, jsme nuceni použít odpovídající (konvenční) model, tj. model konstantní fluidity (*CmSF*). Ten však - jak jsme již měli možnost vidět - povede k zamítnutí hypotézy. Pokud tímto postupem FJH hypotézu odmítneme, vystavujeme se nebezpečí, že - jak říkají sami autoři - se statistickou vodou vylejeme z vaničky i sociologické dítě, tj. budeme ignorovat nezanedbatelnou podobnost mobilitních vzorců industriálních zemí. Pokud ale přijmeme "měkčí" výklad této hypotézy, stojíme před složitým metodologickým problémem, jak ji modelovat. E & G se rozhodli jít druhou cestou, neboť - jak jsme již uvedli - mají zvlášť silný zájem na tom, aby FJH hypotéza nebyla odmítnuta, neboť je vůbec nejlepším a nejpopulárnějším hráčem, kterého mohou nasadit v jejich zápase s liberálně industriální teorií.

Proto E & G přicházejí s originálním řešením: s myšlenkou identifikovat "jádrovou fluiditu", tj. fluiditu, která je typická pro všechny industriální země, a přitom popsat a pochopit její vnitřní logiku, a dále ukázat, v jakém směru a proč jednotlivé země vykazují odchylky od tohoto jádrového modelu sociální fluidity (core social fluidity model). E & G realizují tuto myšlenku následujícím způsobem:

1. Nalezení "jádra" industriálních zemí, které by mohlo sloužit jednak jako základ identifikace "jádrového modelu" sociální fluidity, jednak jako fixní standard pro hledání odchylek dalších zemí. Tento krok byl řešen následujícím způsobem:
 - a) velikost souborů všech zemí byla standardizována na stejnou velikost (10 000);
 - b) na každou dvojici zemí byl aplikován model společné sociální fluidity (*CmSF*);
 - c) výsledné statistiky G^2 (celkem 36) mohou být chápány jako "matice nepodobnosti" jednotlivých zemí mezi sebou, pokud jde o sociální fluiditu; d) tuto matici (resp. pouze subdiagonální matici) je možné použít jako vstup do procedury multidimenzionálního škálování (MDSCAL), jejímž cílem je ukázat, jaký prostor zjištěné distance tvoří, jak jsou v tomto prostoru lokalizovány jednotlivé země a konečně, které země leží nejbližší ke středu tohoto prostoru. Uvedená procedura identifikovala trojrozměrný prostor, v jehož středu ležely dvě země: Anglie a Francie. Poměry nerovností (odds ratios) pro jednotlivá pole společné mobilitní tabulky pro Anglii a Francii mohou tedy být považovány za reprezentaci sociální fluidity v průmyslových zemích.

Jedním z možných a vcelku jednoduchých postupů by nyní bylo přepočítat národní tabulky tak, aby byly zachovány poměry nerovností odvozené z tabulky pro Anglii a Francii, a přitom se "chovaly" podle národně specifických marginálních struktur (counterfactual tables), a provést analýzy distancí mezi

hypotetickými a reálnými tabulkami. E & G však nejdou touto přímo cestou. Otázka, kterou si v tomto bodě kladou, zní mnohem více sociologicky. Ptají se totiž, zda je možné pro tyto poměry nerovností, k nimž dospěli na tabulce za Anglii a Francii, nalézt sociologicky smysluplný výkladový model. Technicky to znamená zjistit, zda existuje dobrý "topologický" model, který by jádrové (centrální) fluiditě dal smysluplnou sociologickou interpretaci.

2. Specifikace sociologicky smysluplného topologického modelu jádrové (centrální) fluidity. Vzhledem k tomu, že topologický model vyvinutý E & G u nás již aplikoval Boguszak (viz *Sociologický časopis* 27 (1991): 255-275), nebudu jej rozebírat do detailu. Princip tohoto kroku je následující: topologický model, který E & G navrhli, dekomponuje asociaci mezi třídou otce a třídou syna na čtyři základní typy efektů: dva efekty hierarchie - $HI1$ a $HI2$ (i v třídní struktuře lze identifikovat určité vertikální osy, na nichž jsou různé třídy od sebe různé vzdáleny), tři efekty dědičnosti - $IN1$, $IN2$ a $IN3$ (určité třídy mají sklon k větší dědičnosti, například proto, že souvisí s předáváním kapitálu, majetku, živnosti nebo půdy), efekt sektoru - SE (principiálně existuje větší bariéra mezi zemědělstvím a ostatními odvětvími než uvnitř těchto dvou sektorů), a konečně dva efekty afinity - $AF1$ a $AF2$ (určité třídy vykazují vzájemnou výměnu - např. kvalifikovaní dělníci a nekvalifikovaní dělníci, zatímco mezi jinými třídami jsou takové výměny vzácné - např. mezi profesionály a zemědělskými dělníky). Technicky vzato, každý z výše uvedených efektů představuje matici jedniček a dvojek (design matrix) - celkem tedy 8 matic, které se "přiloží" k modelu nezávislosti třídy syna na třídě otce a testuje se, jak dobře tuto závislost reprodukuje (výsledný model tedy vypadá takto:

$$\log F_{ij} = m + t_i O + t_j D + t_{ij} HI1 + t_{ij} HI2 + t_{ij} IN1 + t_{ij} IN2 + t_{ij} IN3 + t_{ij} SE + t_{ij} AF1 + t_{ij} AF2).$$

3. Testování přijatelnosti topologického modelu. Teprve v této chvíli se autoři vracejí k původně navrženému postupu: a) vezmou poměry nerovností pro Francii a Anglii a kombinací těchto "relativních" mobilitních údajů reprezentujících jádrovou fluiditu (kterou sami s nadhledem nazývají "Duchem Svatým" mobilitní tabulky) s národně specifickými marginálními distribucemi (Otec a Syn Svaté Trojice) získají národní tabulky v podobě, jakou by měly v případě, že by ve všech zemích byla stejná fluidita; b) na těchto tabulkách testují platnost výše uvedeného topologického modelu a docházejí k závěru, že tento model aplikovaný na jednotlivé země vyčerpává mezi 98,5 až 99,5 procenty G^2 modelu nezávislosti. Každý, kdo trochu pracoval s log-lineárními modely tuší, že to je značný úspěch. Závěr tedy zní, že topologický model jádrové (centrální) mobility průmyslových zemí je přijatelný. Autoři tedy přistupují k věcné interpretaci parametrů modelu a jednotlivých efektů, což je sociologicky rozhodně velmi zajímavá partie. Z hlediska celkové strategie, kterou se snažím čtenáři zprostředkovat, je však zajímavější to, co následuje.
4. Testování topologického modelu na původních národních mobilitních tabulkách. Po tom, co si autoři ověřili vhodnost svého topologického modelu na jádrové (centrální) fluiditě - odtud název "jádrový model sociální fluidity" (core social

fuidity model) - testují jeho platnost pro jednotlivé země, aby zjistili: a) do jaké míry je možné slovy FJH hypotézy hovořit o principiálně stejném mobilitním genotypu průmyslových zemí; b) jak velká je oscilace jednotlivých zemí okolo tohoto genotypu; c) do jaké míry je tato oscilace vysvětlitelná rozdílnými historickými a politickými kontexty vývoje mobilitních režimů v jednotlivých zemích. E & G zvolili následující postup: 1. na každou národní mobilitní tabulku se aplikuje původní jádrový model s fixními parametry; 2. pokud model s fixními ("jádrovými") parametry nereprodukuje příslušnou národní tabulku dostatečně dobře, aplikuje se sice stejný model, ale jednotlivé parametry mohou nabývat národně specifických hodnot; 3. pokud model nereprodukuje uspokojivě národní mobilitní tabulku ani po uvolnění parametrů, dochází k minimální nutné modifikaci topologického modelu. Tímto způsobem jsou zpracovávány jedna země po druhé, přičemž výraznější odchylky od "jádrového" modelu jsou interpretovány v historických a zejména v politických souvislostech. Po metodologicky náročné a pro mnohé čtenáře jistě obtížné části věnované důkaznímu řízení následuje rozsáhlá partie sociálně politických a historických úvah, ve kterých autoři hledají vysvětlení národních specifík sociální fluidity.

Pro československého sociologa je nanejvýš zajímavá ta část, která následuje. E & G zde totiž k původním zemím, jejichž datové soubory měli autoři k dispozici od počátku projektu CSMIN, připojují analýzu těch evropských zemí, jejichž datové soubory jim bylo umožněno zpracovat dodatečně. Vedle Holandska a Itálie tak do analýzy vstupuje i Československo, a to daty z roku 1984. Autoři využívají klasifikací, které pro tento účel připravil M. Boguszak a jejich analýza v podstatě reprodukuje výsledky, ke kterým Boguszak dospěl ve své vlastní aplikaci jádrového modelu sociální fluidity na Československo. A ještě jedna zajímavá skutečnost: práce E & G je jedna z mála prací, ve které se při interpretaci nejen československých, ale i polských a maďarských dat hojně využívá prací, které v té době (tj. na konci osmdesátých let) o naší společnosti napsali naši sociologové žijící doma, ačkoli tyto práce nebyly většinou z pochopitelných důvodů doma publikovány (Boguszak, Gabal, Matějů, Večerník).

Pokud jde o Československo, E & G stejně jako Boguszak dospěli k závěru, že vzorci sociální fluidity zapadá do rodiny evropských průmyslových zemí, a to více než Maďarsko, kde mobilitní vzorce naznačují v mnoha ohledech větší ostrost třídních hranic, nebo Polsko, které naopak vykazuje více stop státně socialistických zásahů do mobilitních drah. Stejně jako Boguszakovi, ani E & G neunikla nápadná blízkost československých parametrů jádrového modelu parametrům, které vyšly za Švédsko. Ani E & G neodolali pokušení konstatovat, že parametry fluidity v obou zemích (rozuměj v Československu a Švédsku) naznačují "neobyčejně velký stupeň otevřenosti" (rozuměj mobilitních kanálů).

Pátá, nepochybně klíčová, kapitola recenzované práce nemůže končit jinak než návratem k FJH hypotéze. Autoři, vybaveni silnými argumenty svého důkazového řízení, mohou konstatovat, že FJH hypotéza nemá šanci na přijetí, je-li prezentována ve své striktní podobě, neboť tak jako autoři jiných studií, i E & G našli významnou varianci ve vzorcích sociální fluidity mezi průmyslovými zeměmi. Rozhodně však lze FJH hypotézu přijmout v její méně striktní podobě, tj. jako

hypotézu o "principiální" podobnosti mobilních režimů průmyslových zemí. E & G to formulují tak, že mobilní "genotyp", jehož existenci předpokládá FJH hypotéza, je cosi jako 'dobře definované téma', jehož nepřítomnost (nebo nepochopení) by debatám o národních 'deviacích' výrazně uškodila, ale přitom na pochopení individuálních případů by nestačilo. E & G navíc tvrdí, že toto téma dekomponovali a našli sociologicky relevantní dimenze tohoto genotypu (hierarchie, dědičnost, sektor, afinita), které - jak se ukázalo - operují ve všech zemích, pouze s různou intenzitou.

Čtenáři, který již na samotném začátku pochopil, že hlavním cílem, ke kterému E & G svou práci "The Constant Flux" míří, je reformulace FJH hypotézy, se na konci této kapitoly konečně dostane satisfakce. Avšak dříve, než tak autoři učiní, vracejí se ještě jednou k otázce, která je z tohoto hlediska klíčová: je možné v národně specifických vzorcích sociální fluidity identifikovat systematický vliv politických intervencí? V souboru zemí, které analyzovali, jsou čtyři, u kterých by takový vliv bylo možné očekávat: Československo, Maďarsko, Polsko a Švédsko. Autoři skutečně konstatují určitou výjimečnost mobilních režimů těchto zemí. Protože ale nacházejí v rodině bývalých komunistických zemí více nepodobností než podobností, konstatují, že "ačkoli výsledky a interpretace, které jsme dosud prezentovali, by mohly podporovat tvrzení, že státně socialistické režimy byly schopné ovlivnit fluiditu, nepodporují tvrzení, že se tím pádem zrodil nějaký charakteristický socialistický vzorec sociální fluidity" (str. 177). Pokud jde o Švédsko, konstatují, že skutečně existuje typicky "švédský" vzorec sociální fluidity a že je vysoce pravděpodobné, že tento vzorec je do jisté míry produktem sociálně demokratické politiky. Protože jsou mi známy práce o vývoji vzdělanostních nerovností ve Švédsku (Jonson), musím sám za sebe konstatovat, že i zde lze hovořit o typicky švédském modelu, vyznačujícím se nezvykle patrným poklesem hladiny nerovností během jedné generace.

Výše uvedená konstatování jsou pak základním východiskem reformulace FJH hypotézy. E & G konstatují, že z původní formulace této vlivné hypotézy se vytratila role politických institucí, či - lépe řečeno - role cílevědomého jednání prostřednictvím těchto institucí. Jinými slovy, v FJH hypotéze "chybí odkaz na možnou roli státu jako agenta intervencí do 'občanské společnosti', jejímž prostřednictvím jsou nerovnosti v příležitostech reprodukovány a konzervovány" (str. 179). Odtud je již jen nepatrný krok k návrhu reformulace FJH hypotézy v tom smyslu, že lze očekávat "... principiální shodu vzorců sociální fluidity v industriálních společnostech (...) pokud neexistovalo dlouhodobé úsilí využít síly moderního státního aparátu ve prospěch modifikování procesů nebo jejich výsledků, jejichž prostřednictvím se třídní nerovnosti formují a mezigeneračně reprodukuji" (tamtéž).

Ačkoli reformulace FJH hypotézy je evidentně vyvrcholením celé práce, autoři se znovu ponořují do specifických problémů: znovu se vracejí k mobilním pohybům v absolutním vyjádření, otevírají otázku mobility ženské části populace, otázky intragenerační mobility atd. Domnívám se ale, že jádrem knihy je výstavba a testování "jádrového" modelu sociální fluidity, a to především jako prostředku odmítnutí liberálně industriální teorie a návazně jako nástroje, který měl

poskytnout argumenty pro revizi FJH hypotézy. To jsou důvody, proč jsem věnoval podstatně větší pozornost právě těmto otázkám, a to na úkor jiných, podle mého názoru méně kontroverzních.

To, že "The Constant Flux" se stane prací velmi kontroverzní, bylo jasné ještě před tím, než vyšla. Nejdůležitější část této knihy (testování "jádrového" modelu) totiž vyšla v podobě dvou statí v *European Sociological Review* (č. 1 a 2, 1987). V roce 1990 na zasedání RC28 (Research Committee on Social Stratification and Mobility, ISA) M. Hout a R. M. Hauser (dále jen H & H) prezentovali ostrou metodologickou kritiku postupu Eriksona a Goldthorpa. Po několika výměnách názorů, z nichž nejzajímavější se odehrála na jaře roku 1991 na zasedání RC28 v Praze (viz zpráva z tohoto zasedání *Sociologický časopis* 27 (1991): 666-670) a nejméně zajímavá pak na letošním zasedání v Trentu (viz zpráva o zasedání v Trentu v tomto čísle), bude tato debata ukončena opět na stránkách *European Sociological Review*. Co je podstatou sporu? Proč jeden z autorů FJH hypotézy kritizuje práci, která hledá způsob, jak tuto hypotézu přijmout, a nikoli celou řadu analýz, které ji zamítly? Je tomu skutečně tak, jak nakonec tvrdí E & G ve své odpovědi H & H, že debata odhalila podstatný rozdíl v americkém a evropském přístupu k sociální stratifikaci?

Základní námitky H & H ("Symmetry and Hierarchy in Social Mobility: A Methodological Analysis of the CASMIN Model of Class Mobility") vůči postupu E & G jsou následující:

- a) E & G aplikovali příliš hrubou klasifikaci, tj. agregovali třídy, které jsou heterogenní z hlediska prestiže a sociálně ekonomického statusu, čímž *a priori* snížili šanci na zachycení vertikální osy mobilitních režimů industriálních zemí.
- b) E & G použili topologický model, který místo symetrie asociací v mobilitní tabulce pracuje s asymetrií, což nedovoluje provést odhady efektů strukturní mobility.
- c) H & H provedli analýzu na detailnější EGP klasifikaci (12 tříd) pomocí symetrických modelů asociací a zjistili, že tyto modely vyhovují většině zemí, ačkoli jsou ve srovnání s modely E & G mnohem úspornější (parsimonious). Kromě toho, že tyto modely umožňují identifikaci a komparaci strukturní mobility, jejich parametry ukazují, že prestiž a sociálně ekonomický status jsou dimenze, které operují v mezigenerační mobilitě s takovou silou, že je není možné v analýze ignorovat.

Odpověď E & G ("The CASMIN Project and the American Dream") zdůrazňuje následující momenty:

- a) H & H nerespektují omezené možnosti aplikace detailnějších klasifikací na daných souborech dat. Technicky vzato, sedm kategorií, pro které se E & G rozhodli, je hranice, za kterou nelze jít, nemá-li dojít k závažnému porušení komparability zemí a k zavlečení variance způsobené nestejnými definicemi kategorií. Jednoduše řečeno, E & G tvrdí, že větší detail prostě daná data "neunesou".
- b) H & H nerespektují fakt, že E & G se rozhodli pro analýzu třídní mobility, což je teoreticky relevantní úloha. Posuzovat validitu jakéhokoli třídního schématu

s odkazy na prestiž a status nedává z teoretického hlediska příliš velký smysl, pokud nechceme přijmout tezi, že třídy jsou více či méně arbitrární řezy provedené na kontinuu prestiže či statusu.

c) H & H dávají přednost úspornosti modelů před jejich sociologickým obsahem. E & G nepovažují za nejlepší model ten, který reprodukuje data s nejméně parametry (a to navíc na základě Rafteryho kritéria BIC), ale ten, který umožňuje smysluplnou sociologickou interpretaci. Pokud jde o symetrii jako předpoklad analýzy strukturních efektů, E & G tvrdí, že pojem "strukturní mobility" byl již dávno odmítnut jako neudržitelný.

d) E & G, ve snaze "pochopit" podstatu kritiky ze strany H & H, hledají vysvětlení v zásadní odlišnosti "americké" a "evropské" školy mobilitní analýzy. Americká škola (rozuměj reprezentovaná v prvé řadě jmény jako Hauser, Hout, Treiman atd.) se snaží o smíření tradice výzkumu stratifikačního procesu (status attainment research) - tak jak tuto tradici založila práce Blaua a Duncana - s tradicí mobilitní analýzy. Zatímco E & G vidí v analýze mobility především nástroj pochopení třídních vztahů a makrosociálních vrstev společenského pohybu, americká škola usiluje o pochopení procesů, jimiž se realizuje "americký sen", tj. procesů, které vysvětlují, jak a proč se lidé určitého sociálního původu dostávají na určité pozice sociální hierarchie. E & G nakonec konstatují, že H & H se budou muset smířit s tím, že v tomto smyslu zůstane "americký sen" nenaplněn.

Sleduji tento spor od samotného počátku a s důvěrou v jeho produktivnost jsem jeho aktérům nabídl jedno celé zasedání v rámci pražské konference RC28. Musím říci, že v té době to ještě vypadalo na smír, z něhož jsme všichni mohli těžit velmi cenné zkušenosti. Teď se spor vede více zarputile a méně s vědomím, že kompromis by byl velmi užitečný.

Na adresu E & G bych poznamenal, že z důvodů, kterým nerozumím, z původní verze svého textu vynechali následující pasáž, k níž se nechali inspirovat vynikající knihou S. Liebersona ("Making it Count"): "je důležité, aby sociologové ve snaze vysvětlit rozdíly v sociálních strukturách a procesech nezanedbávali hlavní otázku, proč určité fenomény existují a přetrvávají, a neměli by se dopouštět chyby v tom smyslu, že budou předpokládat, že za stejnými fenomény jsou nutně stejné faktory". Nejde samozřejmě o to, že byla vynechána určitá pasáž, ale o to, že s ní se jakoby ztratila naděje na propojení mobilitního výzkumu s výzkumem orientovaným na otázky typu: proč určití jedinci procházejí vzestupnými mobilitními drahami, proč se to jiným nedaří, co umožňuje udržení vysoké pozice atd.

Domnívám se, či spíše jsem přesvědčen, že studium mobility bez studia procesů, které ji generují, může vést k fatálním nedorozuměním. Nejsem si totiž jist, zda závěr, že "bývalé socialistické země nevytvořily specifický vzorec fluidity", za kterým následuje konstatování, že jejich vzorec je blízký "švédskému", je sociologicky prozíravý a úplný. Otázka totiž musí znít, zda za "švédským" a několika - byť rozdílnými - "východoevropskými" vzorci fluidity nestojí dva naprosto odlišné modely stratifikačního procesu. Nejde tedy o to implementovat do Evropy

"americký sen", ale skutečně vytvořit most mezi stále sofistikovanějšími komparativními analýzami sociální mobility na jedné straně a analýzami stratifikačních procesů, kde komparativní strategie zatím absentuje.

Na adresu H & H bych vyslovil přání, aby se přeci jen pokusili nalézt více pochopení pro teoretické argumenty Eriksona a Goldthorpa a tím i pro evropské vidění významu tříd v historii i současnosti evropských společností. A konečně bych si přál, aby svoje přesvědčení o nutnosti zkoumat otázku, kdo dosáhl či nedosáhl nějaké pozice, ale hlavně, proč k tomu došlo nebo nedošlo, formulovali jako pozitivní výzvu těm evropským sociologům, kteří jsou připraveni na ni pozitivně reagovat. Jsem přesvědčen, že jich není málo a že by se nemuseli nutně cítit v zajetí 'amerického snu'.

Petr Matějů

Gordon Marshall, David Rose, Howard Newby, Carolyn Vogler

Social Class in Modern Britain

London, Unwin Hyman Ltd. 1988, 314 s.

Spor o třídní analýzu a její relevanci vyspělé kapitalistické společnosti se vede již od konce druhé světové války. Zdá se, jak na to také poukazují autoři recenzované knihy, že množství a váha argumentů pro a proti existenci tříd ve vyspělém kapitalismu souvisí s hospodářským cyklem.

Koncem šedesátých let, v návaznosti na poválečný boom, vzniká řada koncepcí postindustriální společnosti, k jejímž hlavním rysům podle těchto teorií patří sociální struktura odvíjející se od výkonu jednotlivce (tzv. meritokratická společnost) a zánik tříd. Zdůrazňuje se význam růstu početnosti středních tříd, hovoří se o zburžoaznění dělnické třídy, všeobecném úniku do soukromí a k rodinnému životu na úkor kolektivismu, o rozvolnění vazeb mezi třídním postavením a volebním chováním, zániku třídního vědomí apod. Dokonce i někteří levicoví sociologové dali dělnické třídě své sbohem.¹

Recese let sedmdesátých a osmdesátých přináší oživení třídní interpretace sociální struktury. Hovoří se o proletarizaci části střední třídy a tendenci kapitalistické společnosti k polarizaci, o segmentaci trhu práce umožňující snazší vykořisťování proletarizovaných vrstev, zároveň je výkonová společnost charakterizována jako mýtus, podobně jako meritokratizační role vzdělání. Neadekvátnost třídní analýzy současnému vyspělému kapitalismu je tak dnes spíše zdůvodňována pluralitním charakterem současné (tzv. postmoderní) etapy vývoje

¹ Viz např. A. Gorz (1982), *Farewell to the Working Class*, London: Pluto Press. (překlad z francouzštiny).